

Şeref GÖKÜŞ (*)

AHMET AĞAOĞLU: HAYATI, ESERLERİ VE DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ GÖRÜŞLERİ (**)

Öz

İkinci Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtuluşu için her türlü konunun en ince ayrıntısına kadar incelendiği çok önemli bir zaman dilimidir. Buna binaen dönemin aydınları mensubu oldukları süreli yayınlarda genellikle “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusunun cevabını aramışlardır. Bu aydınlardan biri olan Ahmet Ağaoğlu, hem Kafkasya bölgesini hem Avrupa’yı hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerini bizzat yaşayarak gören ender şahsiyetlerden birisidir. Nitekim Ağaoğlu bu üç farklı coğrafyada elde ettiği tecrübeleri harmanlayarak daima mensubu bulunduğu Türk toplumunun istifadesine sunmaya gayret etmiştir. Bu araştırmada onun ailede, mekteplerde, camilerde yapılan din eğitim ve öğretimine nasıl baktığı, neleri eleştirdiği ve hangi hususlara dikkat çektiği üzerinde durulmaktadır.

anahtar kelimeler

Ağaoğlu, din, ahlak, aile, cami, eğitim, öğretim

abstract

Ahmet Agaoglu: His Life, Works and his Religion, Education-Teaching Views

Second Constitutional Era is a very important time frame in which the smallest detail of the subject for the salvation of the Ottoman Empire are examined. Accordingly, intellectuals of the period often called to answer the question “how to save this state?” in the membership of periodicals of the time. One of these intellectuals, Ahmet Agaoglu, which is one of the rare figures that has seen and as well as lived in the last period of the Ottoman Empire and in Europe and in Caucasus region. Indeed, Agaoglu always endeavor to offer the experience obtained from these three different geographical to the benefit of Turkish society that has been a member of it. In this study, his point of view on how the teaching of religious education at family, schools, mosques are done and of what he criticized and which matters he draws attention are discussed.

keywords

Agaoglu, religion, morality, family, mosques, education, training.

1. Hayatı

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçülük akımının en önde gelen aydınlarından biri olan Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında Azerbaycan’a bağlı Şişe-Şuşa şehrinde dünyaya gelmiştir (Akçura, 2001: 200). Babası bölgenin en önemli alimlerinden biri olan Mirza İbrahim’in oğlu Mirza Hasan’dır (Akçura, 1978: 190). Annesi ise Sarıca Ali Türkmenlerinden Taze Hanım’dır (Samet Ağaoğlu, 1940: 65). “*Mirza*”¹ ünvanına sahip bir aileye mensup olan Ağaoğlu’nun babası ile amcaları hem yaşadıkları bölgede sevilen hem de Türkçe dışında Arapça, Farsça ve Rusça konuşacak kadar bilgi birikimine sahip insanlardı (Akçura, 2001: 202).

Çocukluk ve ilk gençlik dönemlerinden itibaren ilmi seviyesi yüksek böyle bir aile ortamında yetişen Ağaoğlu, bu durumu “*Gençlik günlerimin hemen hepsini ilmî ve irfanî mücadeleler arasında geçirmek mecburiyetinde kaldım... Gün geçmiyordu ki evimizin geniş divanhanesinde bir çok ilim ve irfan erbâbı toplanıp pilavla nargile arasında muhtelif dini meseleler üzerinde, uzun uzadıya münakaşalar cereyan etmesin...İşte ben uzun seneler devam eden bu gibi münakaşaların, mücadelelerin içerisinde büyüdüm*” sözleri ile ifade etmektedir. (Akçuraoglu, 1928: 420-421).

Ahmet Ağaoğlu’nun nerede ve nasıl bir eğitim alması gerektiği konusu amcası Mirza Mehmet² ile annesi Taze Hanım arasında büyük bir ihtilafa ne-

den olmuştur. Amcası yeğeninin Arapça ve Farsça öğrenerek “*ahund*”³ veyahut “*müctehid*” olması için uğraşırken; annesi ise oğlunun çağdaş Rus okullarında eğitim görmesi için gayret etmiştir (Akçura, 2001: 204). Yapılan bütün baskılara rağmen bu isteğinden vazgeçmeyen ve neticesinde bu amacına ulaşan Taze Hanım, çocuğunun bundan sonraki yaşam serüveninin tamamıyla değişmesinin de kapısını aralamıştır. Nitekim, bu süreçten sonra, Ağaoğlu’nun hayatının yönü “*Kerbelâ-yı Muallâ’dan, Necef-ü Eşraftan Petersburg’a ve Paris’e*” doğru bir seyir izlemiştir (Samet Ağaoğlu, 1940: 68-69).

Mahalle mektebinden sonra yaşadığı bölgenin tek çağdaş eğitim kurumu olan Rus ortaokuluna başlayan Ağaoğlu, 1884 yılında bu okuldan mezun olmuştur. Aynı yıl geleneksel eğitim-öğretimden daha çok pozitif bilimlere ağırlık veren bir liseye kaydolmuş ve 1887 yılında bu liseyi büyük bir başarı ile tamamlamıştır. Ağaoğlu, yayımlanmayan otobiyografisinde lise yıllarından ve özellikle bu dönemdeki hocalarından şu şekilde söz etmektedir: “*Bu mütevâzi, vazifeşinas, meslek aşkı ile dolu insanları hatırlarken hala derin bir şükran hissi ve minnettarlıktan kendimi alamıyorum. Bunlar, bende ve bütün arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıktandıran nurlu birer meş’ale oldular. O zaman Rus münevverleri, bilhassa Tolstoi, Dostoievski, Turgeniev gibi idealistlerden mülhem idiler; Çarlığın, istibdâdın, zulüm ve cebrin, taassub ve cehaletin amansız düşmanı idiler. Üçüncü Aleksandır gibi cabbâr bir çarın bütün şiddetlerine, bütün murâkabelerine rağmen, bu muallimler talebeye ilim, irfan, güzellik ve hürriyet aşkını zerketmek yolunu buluyorlardı; talebelerine kendi kendilerini terbiye etmek ve yetiştirmek çarelerini telkin edebiliyorlardı...*” (Akçura, 2001: 205-206).

Okuduğu bu lisedeki ileri görüşlü, bilgili, kültürlü ve anlayışlı öğretmenler ile Müslümanlara ait okullardaki birçok açıdan kendini geliştirememiş öğretmenleri karşılaştırdığında ortaya çıkan sonuçtan çok rahatsız olan Ağaoğlu’nun, o andan itibaren, düşünce ve duygu dünyasında çok ciddi kırılmalar yaşanmıştır. Ancak yaşadığı bütün olumsuzluklara ve bütün engellere rağmen beş Türk öğrencinin başladığı bu okulu sadece Ahmet Ağaoğlu bitirebilmiştir. Bununla birlikte onun siyasi konularla ilgilenmesi ve Çarlık yönetimi karşısında inkılapçı fikirleri sahiplenmeye başlaması da yine aynı dönemde gerçekleşmiştir (Sakal, 1999: 9).

Rus lisesini bitirdikten sonra Petersburg’ta bulunan “*Politeknik Enstitüsü*”nün sınavlarına katılarak başarılı olan Ağaoğlu, burada yaklaşık bir yıl öğrenim gördükten sonra bu okuldaki bazı profesörlerin kendisine karşı ırkçı söylemlerde ve davranışlarda bulunmasından dolayı 1888 yılında bu şehirden ayrılarak eğitimine devam etmek için Paris’e gitmiştir (Samet Ağaoğlu, 1940: 102). Ondan önce eğitim için Petersburg’a, Kiev’e, Mısır’a, Medine’ye ve Kerbelâ’ya

giden birçok öğrenci bulunmasına rağmen Azerbaycan Türkleri arasından eğitim için Avrupa'ya giden ve açtığı bu yolla diğer gençlere örnek olan ilk Türk genci Ahmet Ağaoğlu olmuştur. (Gülseven, 1996: 242).

Ağaoğlu, Paris'te ilk olarak "*Collega de France*"a başlamış; bunun yanında "*Sorbon Üniversitesi Hukuk Fakültesi*"ne de devam etmiştir. Hem tarih ve filoloji hem de hukuk eğitimi ile yetinmeyen Ağaoğlu, dönemin ünlü bilim adamlarının verdiği özel derslere de iştirak ederek onlarla birebir konuşmak ve yakından tanışmak için gayret sarfetmiştir. James Darmesteter'in Doğu kavimleri üzerine verdiği dersler ile Scheffer ve Barbier de Meynard'ın "*Arapça, Farsça ve Türkçe*" dillerine ait derslerini ilgiyle izleyen Ağaoğlu, bu sayede, genç yaşında hem Arapça, Farsça, Fransızca ve Latince'yi en iyi şekilde öğrenme hem de mensubu bulunduğu Doğu toplumlarının Avrupa'dan nasıl görüldüğünün bir kıyaslamasını yapma fırsatını elde etmiştir (Akçura, 2001: 207).

Paris'teki öğrencilik yıllarından itibaren basın yayın hayatının içine de atılan Ağaoğlu, Fransız "*La Nouvelle Revue*", "*Revue Bleue*" ve "*Journal des Debats*" gibi gazeteler ile Tiflis'te basılan "*Kafkas*" isimli gazetede Doğu medeniyeti ve bu medeniyete ait bilinmesi gereken meseleler hakkında makaleler yazmıştır (Ülken, 2001: 408). 1892 yılında Londra'da düzenlenen "*Şarkiyatçılar Kongresine*" iştirak ederek orada "*Şii Mezhebi'nin Menâbii*" isimli bir bildiri de sunan Ağaoğlu, daha sonra, Jön Türklerin Avrupa'da sürgünde bulunan önemli temsilcisi olan Ahmed Rıza ile İslam'ın yeniden anlaşılması ve eskiden olduğu gibi Müslümanların hayatlarına yön vermesi gerektiği fikrini savunan Şeyh Cemaleddin Efgani ile tanışmıştır. Hatta Ağaoğlu, Efgani ile belirli bir süre aynı evde kalarak onun İslam ve İslam medeniyeti hakkındaki fikirlerini yakından mütalaa etme şansını da yakalamıştır (Akçura, 1978: 195-197).⁴ Paris'teki bu öğrencilik yıllarında daha çok "*İrancı*" fikirleri baskın olan Ağaoğlu, özellikle Ahmed Rıza ve Cemaleddin Efgani ile kurduğu münasebetten sonra yavaş yavaş "*İslamcı*" ve "*Türkçü*" bir çizgiye kaymaya başlamıştır (Sakal, 1999: 13-14).

Avrupa'daki tahsil hayatını başarı ile bitiren Ağaoğlu, İstanbul üzerinden Azerbaycan'a dönerken dört ay süreyle İstanbul'da kalmıştır. Burada dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa ve Mizancı Murat ile görüşmüş, daha sonra, İstanbul'dan ayrılmış ve Kafkasya bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Tiflis'e giderek oraya yerleşmiştir (Ülken, 2001: 408). Tiflis Lisesi'nde Fransızca öğretmenliğine ardından da, daha önce Paris'ten yazı gönderdiği, "*Kafkas*" adlı gazetede yazarlığa başlayan Ağaoğlu, bu süreçte kendini tamamen mensubu olduğu halkını içerisinde bulunduğu derin "*cehalet ve taassuptan*" uzaklaştırmaya ve onlara "*Türklük bilincini aşılamaya*" adanmıştır. Aslına bakılırsa Ağaoğlu bu amacını gerçekleştirmede yalnız değildir; çünkü "*Ali Hüseyinzade*,⁵ *İsmail Gaspiralı*,⁶ *Ali Merdan Topçubaşı*, *Hasan Zerdabi* ve *Hacı Zeynelabidin Taki-*

*oğlu*⁷⁷ gibi aydınlar da onunla benzer düşünceleri paylaşmaktadır (Gülseven, 1996: 244-245).

Ağaoğlu ve arkadaşlarının çıktığı bu yol çok zorlu bir o kadar da tehlikeli bir yoldur. Çünkü Ruslar, Kafkasya bölgesinde yaşayan Türklerin bir araya gelmesini ve bu bağlamda kendilerine karşı ortak bir hareketin içerisinde olmasını istemiyorlardı. Ancak Rusların bütün engellemelerine rağmen inandıkları davalarından vazgeçmeyen Türkçü aydınlar, Gaspıralı'nın *"dilde, fikirde, işte birlik"* (Akçalı, 2003: 6-7) diye özetlediği amaçlarına ulaşmak için özellikle basın-yayın hayatına atılarak gazete çıkarmak için uğraşmışlardır. Bu noktada Ağaoğlu kendi üzerine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirmek için *"Hayat"*, *"İrşad"*, *"Füyuzat"* ve *"Terakki"* gibi gazetelerin kurulmasında ve yayınlanmasında en ön sıralarda yer almıştır (Landau, 2000: 247).

Ağaoğlu'nun Ali Hüseyinzade ile birlikte çıkardığı *"Hayat"* adlı gazete onların yaşadığı bölgedeki hem günlük olarak yayınlanan hem de tamamı Türkçe olarak basılan ilk gazetedir. Çalıştığı bu gazetelerdeki amacını *"İrşad"*ın maksat ve mesleğini ele alırken anlatan Ağaoğlu, bu durumdan *"Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her nevi umumi ve siyasi haklardan mahrum olan Türk unsuruna bu hakları dahi temin etmekten, diğer taraftan Türk unsurunun kendisinde birlik fikrini temin maksadıyla mezhep ayrılığını ve bilhassa Sünni-Şii düşmanlığını kaldırmaya çalışmaktan ibaretti. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mektep vesair irfan müesseseleri vücuda getirmek için uğraşmak lazımdı"* diyerek bahsetmektedir (Oba, 1995: 159).

Ahmet Ağaoğlu, basın yayın-hayatı yanında, siyasi konularla ilgili faaliyetlerde de bulunmuştur. Rus hükümeti Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarında rahatça hareket etmelerini engellemek için Ermenilere destek vererek onların, bu bölgede, sayıca çoğalması için ellerinden gelen her türlü baskıyı yapmaktan çekinmemiştir. Nitekim bu olumsuz faaliyetler neticesinde, 1905 yılından itibaren, Ermeni çeteleri Azerbaycan Türklerini öldürmeye başlamıştır. Ağaoğlu, yaşanan bu gelişmeler üzerine Ermenilere karşı silahlı mücadele etmek için *"Difai"*⁷⁸ ya da *"Cemiyet-i İttihadiyye-i İslamiyye"* adı verilen gizli bir örgüt kurmuştur. Ağaoğlu'nun Gence şehrinde kurduğu bu cemiyet, Azerbaycan Türkleri arasındaki dayanışma ve kardeşlik duygularını güçlendirdiği gibi onların millet olma yolundaki faaliyetlerinin gelişmesine de katkı sağlamıştır (Aslan, 2000: 32-34).

Azerbaycan bölgesinde yapılan bu faaliyetlerden çok rahatsız olan Ruslar, 1908 yılından itibaren Ağaoğlu'nu yakından takip etmeye başlamışlar ve onun yazdığı müstakil eserler ile gazetelerde yayınladığı makaleleri *"Pan-Türkist"* diye fişleyerek yasaklamışlardır. (Sakal, 1999: 22). Ağaoğlu bu süreçte yaşadığı olumsuzluklardan *"Şiddetli takip edilenler arasında idim. İş bir dereceye geldi*

ki, artık yalnız nefsimin değil, ailemin dahi huzur ve sükûnu kaybolmaya başladı. 1908 yılında Türkiye’de inkılab olmuştu. İş başına tanıdığım bazı zevat gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya genel valisi tayin olunan Kont Varantsof-Taşkov mutlaka beni tutuklatmaya ve sürmeye karar vermiş görünüyordu. Bunu öğrenir öğrenmez derhal ben de kaçmaya karar verdim ve 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul’a kaçtım” diyerek söz etmektedir (Akçura, 1978: 208).

1909 yılında İstanbul’a gelen Ağaoğlu, burada hem gazetecilik hem dernekçilik hem de müfettişlik ve öğretmenlik yapmıştır. Önce “Hikmet” gazetesi ile “Sebilürreşad” mecmuasında gazeteciliğe başlayan Ağaoğlu, daha sonra “Tercüman-ı Hakikat”ın başyazarı olmuştur. Bunun yanında “Jeune Turc”, “Türk Yurdu” ve “İslam” mecmuasındaki yazılarına da devam etmiştir (Ülken, 2001: 409; Shissler, 2005: 250). Ağaoğlu, İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin en önemli sivil-toplum örgütlerinden olan Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocağı (1912)⁹ gibi derneklerin kurulmasında ve yönetilmesinde yer aldığı gibi; 1909 yılı Ekim ayında İstanbul Darülfünun Rusça öğretmenliği ile yine aynı sene içerisinde yeni açılan Türk Tarihi profesörlüğü kürsüsünde görev yapmıştır. 1912 yılında bu görevlerinden istifa eden Ağaoğlu, İttihat ve Terakki Partisine katılarak aynı partinin “Merkez Komitesi” azalığına seçilmiştir. Daha sonra ise aynı yıl yapılan milletvekili seçimlerinde Afyonkarahisar milletvekili olarak Meclis-i Mebusan’a girmiş ve gerçekleştirmek istediği faaliyetlerine burada devam etmiştir (Gülseven, 1996: 247).

Yaptığı çalışmalarla İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin en önemli “Türkçü-İslamcı” aydınlarından biri olarak kabul edilen Ağaoğlu, Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasından sonra İngilizler tarafından tutuklanarak Malta adasına sürgüne gönderilmiştir (Şimşir, 1985: 107-108).¹⁰ Malta’da çok ciddi eziyetlere maruz kalan Ağaoğlu, Ankara Hükümeti’nin İkinci İnönü zaferi sonucunda oluşan siyasi ortam neticesinde serbest bırakılmış ve 28 Mayıs 1921 yılında İstanbul’a geri dönmüştür; ancak buradaki olumsuz şartlar nedeniyle kısa bir süre sonra İstanbul’dan ayrılarak Ankara’ya gitmek zorunda kalmıştır (Samet Ağaoğlu, 1940: 20). Ankara’da Hamdullah Suphi aracılığıyla Mustafa Kemal ile tanışan Ağaoğlu, Ankara Hükümeti’nin milli mücadelede yaptığı faaliyetlerin halka anlatılması için kurulan “İrşat Heyetleri”nde görev alarak bu amaçla Kars iline gönderilmiştir. Kars’ta dört buçuk ay kalan Ağaoğlu, 29 Kasım 1921 tarihinde “Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü”ne atanmıştır (Sakal, 1999: 39-40).

Ağaoğlu, Ankara’da, bir yandan bu müdürlük görevini yürütürken diğer yandan “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinin başyazarlığını da sürdürmüştür. Aynı zamanda Ankara Hukuk Mektebi’nde hukuk dersleri vermiş; 1923 yılında ikinci ve 1927 yılında da üçüncü dönem Kars milletvekili olarak görev yapmıştır

(Yüce, 1988: 465; Özcan, 2002: 158-159). 1931 yılına kadar bu görevlerini sürdüren Ağaoğlu, yine aynı yıl, Fethi Okyar ile birlikte “*Serbest Cumhuriyet Halk Fırkası*”nın kurulması için mücadele etmiştir. Serbest Fırka’nın kısa sürede ülke çapında değer görmesi ve yapılan ilk belediye seçimlerinde çok ciddi oy alması Ağaoğlu ile İsmet İnönü’nün arasının açılmasına neden olmuştur. Yaşanan bu olumsuz durum neticesinde tekrar milletvekili olarak seçilemeyen Ağaoğlu, İstanbul’a geri dönerek yeniden İstanbul Üniversitesi’nde hukuk dersleri vermeye başlamıştır. Daha sonra ise 1933 yılında çıkardığı “*Akın*” gazetesi aracılığıyla İsmet İnönü’nün yaptığı faaliyetleri eleştirmiştir; ancak onun yaptığı bu eleştiriler çıkardığı gazetenin kapanmasına da neden olmuştur. Akın’ın kapatılmasına rağmen İnönü’ye karşı eleştirilerine devam eden Ağaoğlu, İstanbul Üniversite’sinde yapılan reform sonucunda emekli edilmiş ve 1939 yılındaki ölümüne kadar mütevazı bir hayat sürdürmüştür (Ülken, 2001: 409).

2. Eserleri

Ahmet Ağaoğlu, 1909 yılında İstanbul’a gelmesinden vefatına kadar geçen sürede Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Türk Yurdu, İslam, Ülkü, İnsan ve Kültür Haftası gibi mecmualar ile Tercüman-ı Hakikat, Hak, Hakimiyet-i Milliye, Vatan, Milliyet, Son Posta, İkdam, Cumhuriyet ve Akın gibi gazetelerde kendi görüşlerini belirten yazılar kaleme almıştır. İslam ve Ahund,¹¹ İslâmlıkta Kadın,¹² Türk Teşkilat-ı Esasiyesi,¹³ Üç Medeniyet,¹⁴ Hilafet ve Milli Hakimiyet,¹⁵ İngiltere ve Hindistan,¹⁶ Serbest İnsanlar Ülkesinde,¹⁷ Ankara Hukuk Mektebi İkinci Sınıf Hukuk-ı Esasiye Notları,¹⁸ Devlet ve Ferd,¹⁹ Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Bir Tesiri,²⁰ 1500 ile 1900 Arasında İran,²¹ Ben Neyim,²² Tanrıdağında,²³ İran ve İnkılabı,²⁴ Gönülsüz Olmaz,²⁵ Serbest Fırka Hatıraları,²⁶ İhtilal mi İnkılap mı?,²⁷ Peyami Safa’ya Ahretten Mektuplar,²⁸ Serbest Laik Cumhuriyet Fırkasının Yasası²⁹ gibi eserleri olan Ağaoğlu’nun Etika (Ahlak),³⁰ Yakutlar,³¹ Milletlerin Serveti³² adı verilen üç tane de çevirisi bulunmaktadır.

3. Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri

Ağaoğlu eğitim-öğretim meselesine çok önem veren bir aydındır. Çünkü eğitim hem bireyleri hem de toplumları bulunduğu halden daha iyi bir seviyeye yükselten en önemli amillerden birisidir. Eğitim ve öğretimin insanlar üzerindeki bu etkisinin farkında olan Ağaoğlu, mensubu olduğu Doğu toplumlarının düçar oldukları olumsuzlukları bertaraf etmeleri için mutlaka eğitime ve eğitime ilgili diğer hususlara özen göstermeleri gerektiğini söylemektedir. Ona göre bu isteğe bırakılacak bir durum değildir; çünkü “*Kendisini cahil, mutassıb bir muhi-te beğendirmek için arz-ı hizmet edenler arasında rekabet ve mübareze, saha-i*

ilm ve irfanda değil, meydan-ı cehl ve taassubda olur; bu muvaffakiyyet avamın mantıkına daha ziyade riayet etmekte, muhit içinde hükümrân olan hurâfât ve esâtîre daha ziyade ibraz-ı temâyülât eylemekte kazanılır ki; bu da bir millet, bir kavm, bir devlet için öldürücü bir hal demektir ve ma'atteessüf alem-i İslam'da elyevm hükümrân olan şu ikinci haldir” (Agayef, 1912: 298-299).³³

Doğu insanının içerisine düştüğü bu cehaleti, bağnazlığı ve ümitsizliği kendilerinin değişmez bir kaderi gibi görmelerine karşı çıkan Ahmet Ağaoğlu, var olan bu eksikliklerin giderilmesi için, bu insanların, geçmişten o ana kadar gelen milli ve manevi değerlerine sahip çıkması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre bu amacı gerçekleştirmenin en kolay ve en kestirme yolu çocuklara ve gençlere hem milli hem de dini duyguları kazandıracak bir eğitim anlayışını takip etmekten geçmektedir (Ağaoğlu, 1926; 63). Tabi böyle bir eğitim anlayışının uygulanmasında ve sürdürülmesinde bu eğitimi verecek bilinçli öğretmenlere ve bu öğretmenlerin bildiklerini öğrencilere aktaracağı modern mekteplere de ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak dönemin mevcut şartları düşünüldüğünde Ağaoğlu'nun burada bahsettiği ya da istediği şekilde bir kurumsallaşmadan söz etmek mümkün değildir. Çünkü Batı, Doğu'dan aldığı siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik değerleri derinlemesine bir incelemeden geçirerek ulaştığı sonuçları kendi bünyesine uyumlu hale getirip bu sonuçların pratiğe dökülmesi için ona uygun kurumlar oluştururken; Doğu ise hala bu durumun daha doğrusu teşkilatsızlığın ortaya çıkardığı olumsuzlukların tam olarak farkına varamadığı için gerekli atılımları bir türlü yapamamıştır (Ağaoğlu, 1924: 20-23; Agayef, 1912: 296-299).

Müslüman toplumlardaki eğitimsizlikten kaynaklanan mevcut sıkıntıları bu şekilde tespit eden Ağaoğlu, bahsi geçen sorunların çözülmesi için en öncelikli ve en hayati görevin ailelerde olduğunu belirtmektedir. Çünkü aileler *“Fert ile cemiyet, tabiat ile insaniyet, maddiyat ile maneviyat arasında atılan ilk esaslı köprüdür. İctimai hayatın ilk ve en devamlı bir hücresi olmakla beraber ferdî hayatın da en samimî ve en mukaddes bir tecellîgâhıdır. Hayvani temayülün en bariz bir nümûnesi olduğu halde insani ve manevi havâssın da en ulvi bir mecmuasıdır”* (Ağaoğlu, 1925: 13). Ağaoğlu'nun bu sözlerinden anlaşıldığı üzere bireylerin kendilerinin farkına vardığı, fiziki özelliklerinin yanında dine-ahlaka ait ilk bilgilerin öğrenildiği, ilk deneyimlerin yaşandığı; şahsiyet ve karakterlerin şekillenmeye başladığı ilk yer aile ocağıdır. Dolayısıyla insanların sağlıklı bir bünyeye, sağlam bir ahlaki meziyete, güçlü bir şahsiyete/karaktere, tutarlı bir dini duygu ve düşünceye sahip olmasında başta anne ve babalar olmak üzere diğer aile bireylerinin ona uygun davranışlar sergilemesi gerekmektedir.

Ağaoğlu burada bahsettiği durumun gerçekleşmesi için Türk aile yapısının temellerinin çok sağlam bir şekilde inşa edilmesini istemektedir. Bunun için

yapılması gereken en öncelikli iş eş seçiminin iyi yapılmasından geçmektedir. Yani erkek ya da kadının evlenmede işi aceleye getirmemesi, karı koca adaylarının birbirini tanınması, konuşması, maddi ve manevi dünyalarının benzer özellikler taşıyıp taşımadığının bir değerlendirmeye tabi tutulması gibi hususlara dikkat edilmelidir. Yoksa aile ocağının en önemli hasletlerinin “*edeb, terbiye ve ahlak*”tan ibaret olduğunun farkına varamamış kimselerden teşekkül eden bir ailenin kendi çocuklarına, bu manada, vereceği fazla bir özellik/katkı bulunmamaktadır (Ağaoğlu, 1933).

Ağaoğlu, çocukların “*Doğruluk, mertlik, adl ve ihsan, başkasının canına, malına, ırzına, fikir ve hislerine hürmet, teavün, tesanüd, vefa, mürüvvet, nisfet ve sair bu gibi fezâil-i cemile*” (Ağaoğlu, 1926: 169) uygun bir şekilde yetişmelerinde anneler kadar babaları da sorumlu tutmaktadır. Çünkü ahlaklı olmak sadece kadına has bir durum değildir. İslamiyet günah işlemek konusunda kadın ve erkeği ayıran bir yaklaşıma karşıdır. Ancak ona göre, bu konuda, ezilen ve hor görülen yine kadındır.³⁴ Örneğin zina eden bir kadın yaptığı bu fiilden dolayı dışlanıp bir kenara itilirken, aynı yanlış işi yapan erkeğe toplum tarafından değer verilmekte hatta bu kişiler zengin veyahut mevki-makam sahibi iseler kendilerine hürmet bile gösterilmektedir. Ağaoğlu toplumsal hayattaki bu ahlaki bozulmanın çok tehlikeli boyutlara ulaştığı kanaatindedir. Öyle ki Türk milletinin bağrında yetişen ve bütün Türklere mal olan örf ve adetleri (Agayef, 1327: 785-786) çocuklarına aktarmaları gereken ebeveynler bu görevi kendileri yerine “*mürebbiye*” adı verilen yabancı bakıcılar ile karşılama yoluna gitmişlerdir (Ağaoğlu, 1934). Bunun sonucunda ise Türk aile yapısının içinde yaşadığı topluma ve o topluma mensup insanlara yabancılaşmış, belirli bir hedefi olmayan, “*...Şuurlu bir terbiye vermekten aciz... Ekseriyetle mektebin çocuk üzerindeki tesirlerini iptal eden*” (Ağaoğlu, 1926: 3) bir hüviyete dönüşmesi muhtemeldir. O halde yapılması gereken aile ile okul, okul ile aile arasındaki iletişimin sağlam temeller üzerine kurulmasıdır. Bir başka ifadeyle ailede verilen eğitim okuldaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin eksikliklerini tamamlayan ve öğrencilerin daha ileriye gitmesini sağlayan bir şekle kavuşturulmalıdır.

Ağaoğlu ailenin eğitim-öğretim konusundaki yeri ve önemini bu şekilde ele aldıktan sonra mekteplerdeki din eğitim ve öğretimi üzerinde durmaktadır. Ona göre “*...Bizim mekteplerimizdeki tedrisat-ı diniye çocuklarımızın ruh ve dimağını ezen kuru ve cansız teferruattan ibarettir. Sekiz, dokuz yaşındaki çocuk farz, vacib, müstehab ve haram kelimeleri altında boğulup kalıyor. Çocukluk zamanlarında biz ona: “İslamiyet senden iyi adam olmanı talep ediyor ve bunun için de filan filan sıfatlar ile muttasıf olmak lazımdır!” demiyoruz. Biz sekiz, dokuz yaşındaki çocukların kalplerini abdestin teferruatına, gusl ve taharetin envaina ait tafsilatla korkutuyor, imha ediyoruz. Onun için de o çocuk mektebi*

bitirirken bile hakiki İslam sıfatlarının neden ibaret olduğunu anlamadan çıkıyor. Müşkilatla ezberlemiş olduğu o teferruatı bile unutuyor. Dini tedrisatımızın en zayıf olan bu ciheti hayret edilecek derecede taassupla takip olunmaktadır...” (Ağaoğlu, 1926: 169).

Yaptığı bu tespitle mekteplerde nasıl bir din eğitim ve öğretimi takip edilmelidir? Sorusunun da cevabını arayan Ağaoğlu, bu anlamda, kanaatimizce dört noktaya dikkat çekmektedir ki bunlar: 1-Anlaşırlılık, 2-Dini duygu ve düşüncelere hitap etme, 3-Sade ve tedrici bir yaklaşım, 4-Ahlaklı bir birey yetiştirme. Buna göre din eğitim ve öğretiminde ilk yapılması gereken husus din ve dine ait konuları ele alırken mutlaka anlaşılır olmasına dikkat etmektir. Bu nedenle çocukların kavramadığı, zihinlerinde canlandırıp kendilerine mal edemediği bilgileri, onlara, zorla ezberletmenin izah edilecek bir tarafı yoktur. Çünkü din eğitim ve öğretimi ifa ederken bunu sadece bilgi boyutunda değerlendirmek bir bakıma insanın ruhi ve manevi yönünü görmezlikten gelmektir. Böylesi bir yaklaşım ise çok zararlı bir o kadar da tehlikeli bir durumdur. Ağaoğlu’na göre din eğitim ve öğretiminde çocuklara teferruatlı bilgiler vermek yerine kısa ve öz, sade ve anlaşılır, tedrici ve tutarlı bir içerik ve metod takip edilmelidir (Agayef, 1327: 783-784). Ayrıca bu yapılırken din-ahlak ve dine-ahlaka ait bilgiler arasındaki dengenin de iyi sağlanması gerekmektedir. Çünkü mekteplerdeki din eğitim ve öğretimi sonucunda kendi inandığı dine ait doğru bilgileri öğrenen çocukların aynı zamanda iyi ve ahlaklı bir birey olmaları da ulaşılmak istenen en önemli hedeflerdendir.

Ağaoğlu, bu noktada, “*Dârü’l-Hilâfeti’l-İslâmiye mekteplerinin programı tespit olunurken aciz, Hazret-i Kur’an’da sırf ahlakıyata ait ayetlerin ayrıca toplanarak bir küll şeklinde hem ezberlenmesi ve hem de tercüme olunarak talim olunmasını teklif ettim. Ayetleri anlayarak ezberlemenin hususi bir zevki vardır. Çocuğun ruhunda bu suretle inbisât hasıl olarak hem Hazret-i Kur’an’a yaklaşır ve hem de ruh ve kalbini hakikaten alâ ve tenvîr edecek kaidelere alışır*” diyerek böyle bir girişimde bulunduğunu ancak bu isteğinin “*Dini tedrisatın kalkması arzu edildi*” şeklinde yanlış anlaşıldığını söylemektedir. Ona göre “*Gusl, abdest ve taharete ait teferruat bir insanı ne dindar eder, ne de ahlak sahibi. İstibra ile ahlak-ı diniye arasında tabiatıyla alaka olamaz. İşte bunun içindir ki bazen zahiren dindar görünen bir adam aynı zamanda da pek ahlaksız olur. Zira zanneder ki gusl ve istibra kaidelerine riayet etmekle, Allah’ına karşı bütün vazifelerini ifa etmiş!*” (Ağaoğlu, 1926: 169) olduğuna inanmak tam manasıyla doğru değildir. Aslına bakılırsa bu yaklaşımı ile Ağaoğlu, dinin emrettiği ibadetlerin önemsiz bir faaliyet gibi anlaşılmasına ve kendisinin hedef gösterilmesine karşıdır. Aksine o din ve ahlakın birbiriyle uyumunu kabul etmekle birlikte dinin daha çok inanç ve ibadetlerden ibaret olduğunu ancak ahlakın kaynağını sadece dinle sınırla-

mayı da doğru bulmadığını belirtmektedir. (Ağaoğlu, 1925: 129-133; Ağaoğlu, 1926: 127-132; Ağaoğlu, 1926: 169).

Ahmet Ağaoğlu, mekteplerde yapılan din eğitim ve öğretiminin hem nitelikli hem de çocuklar için cazip bir hale getirilmesinde dönemin basın yayın organlarına ve ilim sahasında teşrik-i mesai eyleyen ilim adamlarına büyük görevler düştüğünü söylemektedir. Çünkü ona göre son zamanlara kadar Osmanlı mekteplerinde yapılan din eğitim-öğretimi faaliyetleri “*Falaka, öğretmenin asık yüzü, mihaniki ezberlemeler, kuru tahtalar üzerinde sürünmeler, resimsiz, müziksiz, oyunsuz, oyuncaksız bu soğuk ve havası bozulmuş binalar, çocukların yüzleri gibi ruhlarını da soldurur, sarartır*” (Ağaoğlu, 1926: 219) tarzında devam etmektedir. Bu ise o okullarda eğitim gören çocukların hayata bakışlarını, kendilerine ve etrafında bulunan insanlara karşı duygu ve düşüncelerini olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Neticesinde ise böyle bir ortamda yetişen çocuktan hem kendine hem de mensubu olduğu insanlara karşı dostluk, arkadaşlık, merhamet, sabır, sevinç gibi iyi ve güzel olan davranışlar sergilemesini beklemek büyük bir yanlışlıktır. O halde var olan bu durumdan kurtulmak için toplumsal bir kamuoyu oluşturulmalıdır. Eğitimi etkileyen her unsur ve bu unsurların mensupları ya da bu unsurlara yön verenlerin yeteri kadar sorumluluk alması gerekmektedir.

Ağaoğlu, bu hususta, edebiyatçılara büyük bir önem vermektedir. Çünkü edebi ürünler hem ailede, hem okulda verilen eğitimi destekler mahiyette bir içeriğe sahip olduğu gibi hem de çocukların dine, ahlaka ve diğer konulara ait bir bilgiyi sıkılmadan öğrenmek istemelerinde onlara önemli bir katkı sağlamaktadır. Ancak İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne kadar gerek medreselerde ve gerekse mekteplerde okuyan çocukların insani ve ahlaki meziyetlerinin şekillenmesine etki eden planlı-programlı ahlak dersleri olmadığı gibi çocukların ve gençlerin gelişmesine yardımcı olan kitaplar, şiirler, fıkralar ve hikayeler gibi edebiyat alanına ait yeteri kadar eser de ortaya konmamıştır.

Avrupa’daki Esopos’un, Lafontain’in, Crilof’un fabllarına benzer eserlerin Osmanlı’da veyahut genel anlamda İslam medeniyetinde bulunmaması çok büyük bir eksikliktir. Ona göre, her ne kadar, Hinduca’dan Arapça ve Farsça’ya çevrilmiş “*Kelile ve Dimne*” ile Şeyh Sadî’nin “*Bostan ve Gülistan*”ı gibi bazı eserler mevcut ise de bunlardan “*Kelile ve Dimne*” Türk insanı arasında çok yaygın bir üne ya da kullanışa sahip değilken; Şeyh Sadî’nin “*Bostan ve Gülistan*”ının ise içerisinde bahsedilen mevzular ve bu mevzuların vermek istediği mesajlar açısından o dönem insanına yön verecek bir mahiyette olmadığı görülmektedir. Ağaoğlu, bu olumsuz tablonun altında yatan en önemli sebebi Osmanlı Türk toplumunda kuvvetli bir düşünce akımının bulunmamasına bağlamaktadır. Çünkü ulaşmak istediği bir ideali olmayan toplumların herhangi bir konuda harekete geçmesini sağlamak çok zordur. (Ağaoğlu, 1926: 170-171).

Ailede ve mekteplerde yapılan din eğitim ve öğretimi faaliyetlerinden bu şekilde bahseden Ağaoğlu, adı geçen bu iki kurumdaki başarının artırılmasında veyahut daha da pekiştirilmesinde dini ve milli bayramlarda yapılan etkinliklerle camilerde gerçekleştirilen toplu ibadetlerin önemli bir katkısı olduğuna inanmaktadır. Çünkü bayramlar bütün insanların bir araya geldiği, sevinçlerini ve hüznlerini paylaştığı çok müstesna günlerdir. Bu günlerin kutlandığı ve ilk deneyimlerin yaşandığı yer ise ailelerdir. Nitekim küçük yaşlardan itibaren böylesi sayılı günlere değer veren ve bu günlerde diğer insanlarla iletişim içerisinde olan bir ailede yetişen çocukların ve gençlerin kendi toplumuna yabancılaşmaları mümkün değildir. (Ağaoğlu, 1926: 219-224). Ancak ona göre mevcut dönem itibarıyla Türk ailesi ve bu bağlamda Türk insanı *“Yekdiğerinden o kadar mânialar, o kadar hâillerle ayrılmıştır ki aralarındaki münasebât sırf tesadüfî ve mekanikî bir mahiyet iktisab eylemiştir. Bazen bir komşu diğer komşu ile senelerce yan yana oturduğu halde yekdiğerine kürre-i arzın iki muhtelif kutbunda oturanlar kadar yabancı kalıyorlar. Aileler ekseriya yekdiğerini tanımazlar. Tanırlarsa da selâmlık selâmlıkla, harem de haremle tanışır. Aralarında ruhi ve fikri münasebât teessüs etmez, tahammür hiç hasıl olmaz. Bunun içindir ki ailelerin yığınının teşekkül eden mahalle hayatı hemen hiç yoktur. Yekdiğerine yabancı kalan mahalle ahalisi yekdiğerinin ahvaline karşı lâkayd, birbirinin elem ve meserretlerinden bîhaber, mahalleye ait işleri tanzim eylemekten acizdir. Muasır cemaatler arasında her mahalle ahalisi kendi başına faal bir cüz-i tamdır. Kendilerinin hususi ibadetgâhları, kıraathaneleri, fukaraperver cemiyetleri, hatta bazı müşterek iktisadi teşebbüsleri de vardır. Biz de bunların hiçbirisinden eser bile yoktur. Mahallede cami varsa boştur. Oraya rağbet eden, gelip müşterek ayinler icra eden hemen yok gibidir. Herkes kendi dört duvarının arasına sokulmuş, namaz ve niyazını da orada icra ediyor. Camiye toplanıp birlikte icra-yı ayin etmek ihtiyacını duymuyor. Zira kendi hemcinsleri ile ünsiyet peyda etmekteki, birleşip beraber yaşamaktaki zevki duymuyor”* (Ağaoğlu, 1926: 257) bir haldedir.

Bu sözlerinden anlaşıldığı üzere Ağaoğlu, hem dini, hem sosyal hem de kültürel konularda Türk ahalisi arasında istenilen tarzda bir uyumun olmadığından söz etmektedir. Ona göre bunun altında yatan en önemli sebep insanların İslam’dan ve İslam’ın öğretilerinden uzaklaşmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü İslam dini bütün Müslümanlara komşuya ve komşu haklarına önem verip fakire ve kimsesizlere sahip çıkmalarını, aralarındaki sevgi ve kardeşliği sağlamak için selamlaşmayı ve akraba ziyaretini arttırmayı öğütlerken Müslümanlar arasında bunun tam tersi bir anlayışın ve uygulamanın hakim olmasının izah edilecek başka bir tarafı yoktur. Ağaoğlu, dinin insanlara vermek istediği mesajların tam olarak algılanmasında Şeyh Abduh, Şeyh Cemaleddin Efgani ve Musa Bigiyef gibi İslamiyet’in içerisine giren hurafelerin temizlenmesi ve aynen

peygamberimizin dönemindeki gibi tekrar Müslümanların duygu ve düşüncelerine hitap edip onlara yön vermesi gerektiği konusunda uğraşan din alimlerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Ağaoğlu, 1926: 170).

Ağaoğlu, bu bağlamda, zahiren dindar görünen ancak mana ve ruh olarak bununla hiç alakası olmayan bir Müslüman modeline karşı çıkmaktadır. Ona göre gerek camilerde yapılan ibadetlerin ve gerekse önemli günlerde ifa edilen dini ayinlerin 1-İnsanları dini konularda aydınlatması 2-Bireylerin dini duygu ve düşüncelerinin gelişmesine katkı sağlaması gibi iki önemli işlevi bulunmaktadır. Bu nedenle bu faaliyetlerin istenen bir şekilde başarıya ulaşması için hem ailelere hem camilerdeki din adamlarına hem de devleti yönetenlere büyük görevler düşmektedir. Şu unutulmamalıdır ki insanları bir araya toplayan ve belirli bir amaç için harekete geçiren en önemli etkenler “*ya fikir ya da his*”lerdir. Öyleyse ailede ve mekteplerde eğitim gören çocuklar ve gençler dışında toplumun diğer kalan kısmının fikrine ve hislerine etki eden din eğitim ve öğretimi faaliyetlerinin bilinçli bir şekilde yapılması gerekmektedir.

Ağaoğlu bunun ilk basamağının vaaz ve hutbeler ile başlaması taraftarıdır. Çünkü vaaz ve hutbeler camiye gelen her yaştan insanı kucaklayan bir özelliğe sahiptir. Buna binaen Cuma ve bayram namazlarında verilen hutbeler ile değişik yer ve zamanlarda yapılan vaazlar herkese hitap eden bir muhtevaya haiz olmalıdır. Ancak ona göre dönemindeki mevcut vaaz ve hutbeler “*Asırlardan beri tekerrür eden ve ahalice lisanen anlaşılmayan muammalardan ibaret olan aynı nakarattır. Bunlar ise ahalinin manevi ızdırap ve endişelerinin hiçbirisini tatmin edecek bir mahiyette değildir. Ne zamanın ihtiyaçlarını def ile mesâilini halleder ve ne de insanda ebediyen yaşayan meâliyât ve ahlâkiyât ihtiyaçlarını tatmin eyler. Hutbeler ale’l-ulûm dinleyenlerin binde birisi tarafından anlaşılmaz. Mevzelere gelince ekseriyetle hurâfât etrafında dolaşan*” bir özelliğe sahiptir (Ağaoğlu, 1926: 257-258).

Ağaoğlu bir yandan vaaz ve hutbelerin bu eksikliklerini eleştirirken diğer yandan çözüm olarak “*Asr-ı Saadet ile Hulefâ-yı Raşidîn*” dönemindeki gibi bir yaklaşımın takip edilmesini de önermektedir. Ona göre Hz. Muhammed ve ardından gelen dört halife vaaz ve hutbe verirken insanların gündelik hayatlarında karşılaştıkları sorunların çözümüne yardımcı olan konuları tercih etmişlerdir. Bir başka deyişle onlar kendilerinin ne istediğine değil, karşısındaki insanlar için bir anlamı olan hususlara dikkat çekmek istemişlerdir. Bu nedenle vaaz ve hutbelerin aynen eski dönemlerde olduğu gibi etkili bir şekle kavuşturulması için benzer metodlar takip edilmelidir. Özellikle bu görevi ifa edenler böyle bir bilince ve böyle bir hisse sahip olmalıdır. Bu bağlamda vaaz ve hutbelerin insanların kendi diliyle icra edilmesini de isteyen Ağaoğlu, bunun ne kadar etkili bir istek olduğunu kanıtlamak için Türkçe okunan mevlitler ile ilahilerden örnekler ver-

mektedir. Ona göre Türk insanı “*Terennüm edilen ilahileri kendi lisanında olduğu için anlamakta ve anladığı için de bütün mevcudiyeti ile mütehassis*” olmaktadır. Bunun için camilerde verilen vaaz ve hutbeler aynen mevlitler ve ilahiler gibi Türkçe okunmalıdır. Etkili bir vaaz ve hutbe için mutlaka Hz. Muhammed’in ve ona her konuda sınımsız bağlı olan sahabelerin hayatlarından kısa örnekler verilmelidir (Ağaoğlu, 258-259).

Sonuç

Ahmet Ağaoğlu mevcut dönem itibarıyla dünyadaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı üç farklı coğrafyada bulunan ve oralara ait çok geniş bir bilgi birikimine sahip olan bir aydındır. Ağaoğlu çocukluğundan ölümüne kadar etrafında gördüğü olaylar, okuduğu ve dinlediği bilgiler sonucunda kendine bir istikamet belirlemiştir. Onun hayatının yönü daima Batı’ya doğrudur. Doğu insanının geri kalmasına neden olan her türlü unsura şiddetle karşı çıkan Ağaoğlu, bunların yerine dünyadaki gelişmiş toplumların ilerlemesini sağlayan Batı kültürünün tercih edilmesini istemektedir. Ancak ona göre Batılı olmak demek asla bu medeniyetin ortaya koyduğu kurumları ve bunlara ait değerleri sorgulamadan alıp taklit etmek değildir. Burada aslanan Batı insanının nasıl geliştiğinin, kendilerine has kurumları nasıl sistemleştirdiğinin arkasında yatan temel dinamiklerin öğrenilmesidir. Çünkü böyle yapıldığı takdirde dünya siyasetine yön veren Batılıların gerçekleştirdiği atılımın bir benzerini Doğu toplumlarında da icra etmek mümkündür.

Müslümanların içerisinde düştüğü insani, dini ve ahlaki eksikliklerin giderilmesinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin çok önemli bir yeri olduğunu kabul eden Ağaoğlu, bu konuda, başarılı bir süreç geçirmek için eğitimin her unsurunun birbiriyle uyumlu olması gerektiğini söylemektedir. Ona göre hem ailede, hem mekteplerde ve hem de camiler ile önemli günlerde yapılan din eğitim ve öğretimi faaliyetleri kendi içinde tutarlı ve sistematik bir yapıya haiz olmalıdır. Yani ailede verilen dini ve ahlaki bilgiler ile mekteplerde ve camilerde verilenler birbiri ile çelişmemeli, aksine diğerini desteklemelidir.

Ağaoğlu’na göre bu hususlara riayet edildiği takdirde;

1. Kendisi ile barışık
2. Cehalet ve taassuptan uzaklaşan
3. Kendisi dışındaki diğer bütün insanlara hoşgörü ile bakabilen
4. Mensubu olduğu İslam medeniyetinin gelişmesi için elinden gelen bütün çabayı gösteren
5. İnandığı dine ait doğru bilgilere sahip olan

6. Sağlam bir şahsiyet ve karakter yapısı kazanan

7. İyilik, doğruluk, dürüstlük gibi iyi ve güzel olan davranışları hayatının merkezine yerleştirerek; ona uygun davranışlar sergileyen bir insan modelinin gerçekleştirilmesi mümkündür.

Notlar

(*) Dr.

(**) Bu araştırmada Türk Yurdu mecmuası ile ilgili dipnotlarda verilen bilgilerde adı geçen derginin Tutibay yayınları tarafından 2000 yılında Ankara’da bastırılan (1-7. Ciltleri) kullanılmıştır.

- 1 İran’da ve bazı Türk toplumlarında kullanılan bir soyluluk ünvanıdır. Bir başka deyişle kişinin ve mensubu bulunduğu ailenin asaletini vurgulayan bir kavramdır. Mirzaların toplum içerisindeki yeri ve önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 17-19.
- 2 Ağaoğlu’nun büyük amcası olan Mirza Mehmet, onun deyişiyle “bütün aile üzerinde bir hakim-i mutlak. Onun her sözü, beraber yaşayan ve en azından kırk kişiden ibaret olan bütün aile efradı için bir kanundu. Mirza Mehmet, çok mutaassıb ve dindar” bir kişiliğe sahipti. Bu bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 202.
- 3 İran’da ve Doğu Türkistan’da “alim, üstat, bilgili, efendi” gibi meziyetlere sahip olan kişileri anlatmak için kullanılan bir kavramdır.
- 4 Efgani’nin İslamiyet ve Milliyetçilikle ilgili görüşleri hakkında bilgi edinmek için bkz. Cemaleddin Efgani, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, *Türk Yurdu*, Çev: M. E. Resulzade, C.3, S.26, 14 Kasım 1912; Aynı Yazar, “Saadetin Altı Köşeli Kasrı”, *Türk Yurdu*, C.3, S.27, 28 Kasım 1912.
- 5 Geniş bilgi için bkz. Safes, “Hüseyinzade Ali Bey”, *Türk Yurdu*, C.8, S.82, 6 Mayıs 1915, s. 114-116; Aynı Yazar “Hüseyinzade Ali Bey”, *Türk Yurdu*, C.8, S.83, 25 Mayıs 1915, s. 123-125.
- 6 Geniş bilgi için bkz. Şeref Göküş, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013, s. 114-124.
- 7 Geniş bilgi için bkz. Yusuf Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 56-66; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliği’nin Kökenleri ve Yusuf Akçura*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Alev Er, İstanbul, 1996.
- 8 Bazı kaynaklarda “Fedai” olarak da zikredilmektedir. Örnek olarak bkz. Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayıncılık, İstanbul, 1978, s. 205.
- 9 Bu derneklerin kurulma süreci ve yaptıkları faaliyetlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 346-350; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 41-46; Şükrü Hanioglu, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul, 1985, s. 1394-1399.
- 10 İngilizler Ağaoğlu’nun Malta’ya sürgün edilmesinin sebebini “Asayiş bozmak ve Ermenilere zorbalık” olarak dile getirmişlerdir. Bu konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Süreyya Ağaoğlu, *Öğretmen Gafur*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1953, s. 27-37; Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: M. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara, 1977, s. 21-22.
- 11 Kafkasya, 1900. Yayınlanmamıştır.

- 12 Nebioğlu Yayınları, Çev: Hasan Ali Ediz, İstanbul, 1959.
- 13 Ankara, 1925.
- 14 Ağaoğlu'nun Malta sürgünü esnasında yazdığı yazılarından ibarettir. Bu yazılar *Türk Yurdu* dergisinde belirli aralıklarla yayınlanmıştır. Bu yazıların kitap halindeki ilk basımı *Türk Yurdu* Matbaası, İstanbul, 1927. (İkinci baskı aynı isimle Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İstanbul, 1972).
- 15 Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Hoca Rasih, Hoca Abidullah, Yunus Nadi, Ahmet Emin, Falih Rıfkı, Necmeddin Sadak, Celal Nuri, Hoca İlyas Sami Efendi gibi aydınların saltanatın ve hilafetin kaldırılması arasındaki süreçte kaleme aldıkları ortak bir broşürdür. Ankara, 1923.
- 16 Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.
- 17 Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1930.
- 18 Tarihsiz, Teksir halindedir.
- 19 Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1933.
- 20 İstanbul, 1933.
- 21 Başvekalet Matbaası, Ankara, 1934.
- 22 Akşam Matbaası, İstanbul, 1939.
- 23 Akşam Matbaası, İstanbul, 1939.
- 24 İstanbul, 1941.
- 25 Zeybek Basımevi, Ankara, 1941.
- 26 Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1942.
- 27 Alaaddin Kral Basımevi, Ankara, 1942.
- 28 Yayınlanmamıştır.
- 29 Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930.
- 30 Kropatkin'den çeviridir. İstanbul, 1934.
- 31 Seretkovski'den çeviridir. Yayınlanmamıştır.
- 32 A. Smith'ten çeviridir. Ağaoğlu bu çeviriyi Ali Hüseyinzade ile birlikte yapmıştır. Yayınlanmamıştır.
- 33 Ayrıca bkz. Ağaoğlu Ahmed, "Üç Medeniyet", *Türk Yurdu*, C.15-1, S.167-6, Mart 1925, s. 225-226.
- 34 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Ağaoğlu, *İslâmlıkta Kadın*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959; Aynı yazar, "Aile Münakaşaları", *Cumhuriyet*, 16-17 Ağustos 1934; Aynı Yazar, "Ocak Ülküsü", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1935; Aynı Yazar, "Türk Kadını", *Akın*, 11 Ağustos 1933.

Kaynaklar

Agayef, Ahmed, (1912). "Türk Alemi 8", *Türk Yurdu*, C.2, S.18, (25) Temmuz.

....., (1327), "Terbiye-i Milliye", *İçtihad*, N.27, (15) Temmuz.

Ağaoğlu, Ahmed, (1959). *İslâmlıkta Kadın*, Çev: Hasan Ali Ediz, İstanbul: Nebioğlu Yayınları.

....., (1924), "Üç Medeniyet", *Türk Yurdu*, C.15-1, S.162-1, Ekim.

....., (1925), "Din", *Türk Yurdu*, C.15-1, S.165-4, Ocak.

....., (1925), "Üç Medeniyet", *Türk Yurdu*, C.15-1, S.167-6, Mart.

....., (1925), "Aile", *Türk Yurdu*, C.16-2, S.168-7, Nisan.

....., (1926), "Ahlak", *Türk Yurdu*, C.17-3, S.176-15, Ocak.

-, (1926), “Üç Medeniyet”, *Türk Yurdu*, C.17-3, S.177-6, Şubat.
-, (1926), “Üç Medeniyet”, *Türk Yurdu*, C.17-3, S.178-17, Şubat.
-, (1926), “Cemaat”, *Türk Yurdu*, C.17-3, S.179-18, Mayıs-Haziran.
-, (1926), “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, Y.6, N.1808, (21) Temmuz.
-, (1926), “Cemaat”, *Türk Yurdu*, C.18-4, S.181-20, Ağustos.
-, (1933), “Aile Adını Taşıyan Müesseseler”, *Akın*, (10) Ağustos.
-, (1933). “Türk Kadını”, *Akın*, (11) Ağustos.
-, (1934). “Aile Münakaşaları”, *Cumhuriyet*, (16-17) Ağustos.
-, (1934), “Aile Münakaşası”, *Cumhuriyet*, (8) Birincikanun.
-, (1935). “Ocak Ülküsü”, *Cumhuriyet*, (26) Şubat.
- Ağaoğlu, Samet, (1940). *Babamdan Hatıralar*, Ankara: Zerbamat Matbaası.
- Ağaoğlu, Süreyya, (1953). *Öğretmen Gafur*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Akçalı, Pınar, (2003). “Türk Kimliğinin İki Öncü İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler*, Haz: H. Dünder Akarca, Ankara: Türksoy Yayınları.
- Akçura, Yusuf, (2001). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
-, (1978). *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Akçuraoglu, Yusuf, (1928). *Türk Yılı*, İstanbul: Türk Ocakları Matbaası.
- Aslan, Betül, (2000), *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardeş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Efgani, Cemaleddin, (1912). “Vahdet-i Cinsiyet (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, *Türk Yurdu*, Çev: M. E. Resulzade, C.3, S.26, (14) Kasım.
-, (1912), “Saadetin Altı Köşeli Kasrı”, *Türk Yurdu*, C.3, S.27, (28) Kasım.
- Hanioğlu, Şükrü, (1985). “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Georgeon, François, (1996). *Türk Milliyetçiliği’nin Kökenleri ve Yusuf Akçura*, Çev: Alev Er, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökalp, Ziya, (1977). *Malta Konferansları*, Haz: M. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göküş, Şeref, (2013). *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara: (Basılmamış Doktora Tezi).
- Gülseven, Fahreddin, (1996), “İdealist Bir Cumhuriyetçi: Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (23-26) Mayıs, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Kırımlı, Hakan, (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Landau, Jacob M. (2000). “Kültürel ve Siyasi Pan-Türkizm”, *Yeni Türkiye*, Ankara: 6/33, Mayıs-Haziran.
- Lewis, Bernard, (1984). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Oba, Ali Engin, (1995). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özcan, Ufuk, (2002). *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın)*, İstanbul: Donkişot Yayınları.

- Safes, (1915). "Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, C.8, S.82, (6) Mayıs.
-, (1915), "Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, C.8, S.83, (25) Mayıs.
- Sakal, Fahri, (1999). *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sarınay, Yusuf, (2004). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Shissler, A. Holly, (2005). *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Çev: Taciser Ulaş Belge, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Şimşir, Bilal, (1985). *Malta Sürgünleri*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Temir, Ahmet, (1987) *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya, (2001). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları.
- Yüce, Nuri, (1988). "Ahmet Ağaoğlu", *İslam Ansiklopedisi*, C.1, Haz: Komisyon, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.